

Hans Sundström

BEBYGGELSEUTVECKLINGEN I ÖVRE NORRLAND UNDER SENMEDELTIDEN

Kritiska synpunkter på källor och metoder

I

Från och med slutet av 1960-talet är problemet kring den s.k. senmedeltida agrarkrisens betydelse för den nordiska utvecklingen föremål för en samlad nordisk forskningsinsats, organiserad på projektbasis.¹ Det Nordiska Ödegårdsprojektet, som nu således varit i verksamhet några år, syftar primärt till att analysera bebyggelse- och befolkningsutvecklingen i det äldre agrara samhället i Norden.² Företrädesvis riktas intresset mot tidsperioden mellan ca 1300 och 1600. I synnerhet är man angelägen att få kunskap om huruvida den ekonomisk-demografiska regress, som man konstaterat på flera håll i Europa,³ även varit ett generellt fenomen i Norden. Inom tidigare forskning har framförts uppfattningen att utvecklingen i Norden under ifrågavarande period uppvisat stora regionala differenser.⁴ Medan en syd-västlig zon skulle ha kännetecknats av regress, skulle en nord-östlig zon, omfattande större delen av Finland, norra Sverige och norra Norge, ha utmärkts av en stark expansion av bebyggelsen. Mot denna bakgrund är det naturligt att förhållandena bland annat i norra Sverige kommit att stå i fokus för intresset. Inom ramen för Ödegårdsprojektets verksamhet företas också en intensivundersökning i ett undersökningsområde som består av nuv. Norr- och Västerbotten nedanför lappmarksgränsen. Med hänsyn till det aktuella forskningsläget måste den grundläggande frågeställningen härvid bli att fastställa huruvida bebyggelse- och befolkningsutvecklingen i området under senmedeltiden kännetecknats av expansion, stagnation eller regression.

¹ För information om forskningsläget vid slutet av 1960-talet se *Det Nordiske Ødegårdsprojekt Publ. nr 1/Nasjonale Forskningsøversikter* (Aarhus 1972).

² För en presentation av projektet se *A. Holmsén*, HT 1971: 4 s. 533 ff, samt spec. för den svenska delen av projektet *Eva Österberg*, Bondesamhälle i fokus (ALE 1972: 3 s. 8 ff).

³ Beträffande utvecklingen i Europa se t.ex. *W. Abel*, *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters* (Stuttgart 1955), *Wüstungen in Deutschland*, ed. *W. Abel* (Frankfurt am Main 1967), *M. W. Beresford*, *The lost Villages of England* (London 1954).

⁴ Se *Problemer i nordisk historie forskning. Rapporter til det nordiske historikermøte i Bergen 1964* (Bergen 1964) samt även diskussionen vid mötet *Det nordiske historikermøte i Bergen* (1966) spec. s. 13, 14 f, 23.

Det medeltida skriftliga källmaterialet tillåter tyvärr inte någon omfattande kvantifiering. På grund av materialläget måste man acceptera omöjligheten i att kunna *fixera* en trend. I stället får man nöja sig med att utifrån olika typer av källmaterial diskutera *indicier* på tendenser beträffande bebyggelse- och befolkningsutvecklingen under medeltiden. För undersökningen av 1500-talsutvecklingen blir materialsituationen en helt annan. Det kvantifierbara och högfrekventa kamerala materialet från detta århundrade gör det möjligt att beträffande bebyggelse- och befolkningsutvecklingen ställa mer precisa och kvalificerade frågor.

Frånsett det självklara faktum att det existerande bräckliga medeltida materialet bör utnyttjas maximalt är det å andra sidan också av stort värde att fastställa detta materials begränsningar. Det vill säga att man bör precisera den typ av frågor som det tillgängliga materialet överhuvudtaget kan svara på. Intimt knuten till dessa problem är också en diskussion av de metoder, som man hypotetiskt kan använda för att få kunskap om bebyggelseutvecklingen i området under den för undersökningen aktuella tidsperioden. Nedan skall endast diskuteras det material och därmed den metod, som man inom tidigare historisk forskning främst använt som underlag för uppfattningen om att Övre Norrland under senmedeltid och begynnande 1500-tal företer en mycket expansiv bebyggelsebild.

En mycket vanlig metod att få kunskap om bebyggelse- och befolkningsutveckling under de äldre tidsperioder, som här är aktuella, är schematiskt uttryckt att man jämför antalet kamerala enheter vid två olika tidpunkter. Utifrån iakttagna differenser sluter man sig sedan till om utvecklingen i det aktuella området varit expansiv, regressiv eller stagnerande. Har alltså antalet skattlagda enheter (personer, grupper av personer, hushåll osv.) ökat från tidpunkten *x* till tidpunkten *y*, antar man att detta avspeglar en befolkningsökning och en vidgning av bebyggelsen. Utgångshypotesen är alltså att skatteunderlaget avspeglar dels befolkningens, dels bebyggelsens storlek och utbredning. Detta kan anses vara generellt säkerställt.⁵ Under vissa förhållanden kan man dock på goda grunder anse antagandet vad gäller bebyggelsen för relativt oproblemiskt. I ett primitivt agrart samhälle utgör jordskatteenheterna den ekonomiskt och storleksmässigt mest betydande delen av bebyggelsen. Förändringar av antalet skatteenheter, som inte kan ges en redovisningsteknisk förklaring, bör därför avspegla förändringar inom bebyggelse.⁶ Härmed tangeras andra problem som är förbundna med metodens användning. Det kamerala material som jämföres måste givetvis vara jämförbart.

⁵ Se t.ex. *L.-O. Larsson*, *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500—1640* (Lund 1972) s. 35 ff, 133 ff samt spec. *Ann-Sofie Kälve-mark*, rec. av Larsson, a.a., HT 1973: 4 s. 108 ff och *David Gaunt*, *Historisk demografi eller demografisk historia* (HT 1973: 3 s. 394 ff). Frågan om i vilken grad förändringar av bebyggelsen är kopplade till förändringar av befolkningstalet har i alltför liten grad uppmärksamrats inom den nedan i noterna 7—8 anförda litteraturen. En så kraftig expansion som antagits för det här aktuella undersökningsområdet bör å andra sidan rimligtvis vara förenad med en befolkningsökning.

⁶ Se *Larsson*, a.a. s.s. samt s. 65 ff.

En viktig förutsättning är därvid att man känner realiteten bakom de kamerala termerna.

I vilken utsträckning har då denna metod använts för att få kunskap om bebyggelseutvecklingen i Övre Norrland? Beträffande den medeltida utvecklingen är möjligheterna starkt begränsade att utifrån det kamerala materialet få en sådan kunskap. Inte förrän i det statliga jordeboksmaterialet från 1540-talet ges sådana upplysningar att befolkningens storlek och bebyggelsens utbredning kan fastställas på relativt säkra grunder. För det tidigare skedet finns i viss mån upplysningar av kameral natur i kyrkliga uppbördslängder, Erik av Pommerns s.k. skattebok, de s.k. senmedeltida länsregistren, en hjälpskattelängd från 1500-talets början samt från samma tid uppgifter om Olaigården. Vidare finns Undervisningen om rikets ränta 1530—33. Endast i Erik av Pommerns s.k. skattebok finns uppgifter om antalet kamerala enheter i området. Av det ovan refererade medeltida materialet har därför forskningen intresse huvudsakligast inriktats mot skatteboken, vilken har dateringen 1413. Med hjälp av de uppgifter den förmedlar har man menat sig få en uppfattning om befolkningens och bygdens storlek vid 1400-talets början. Det låga befolkningstal och den föga utbredda bygd man härvid menat sig konstatera står i skarp kontrast till de höga befolkningssiffror och över området väl utspridda bebyggelse, som 1540-talsmaterialet ger upplysning om. Härav har man dragit slutsatsen att befolkningen ökat markant (sexdubbling) under 1400-talet och att bebyggelsen i motsvarande grad expanderat. Detta gäller såväl i syntetiskt upplagda arbeten av rikshistorisk karaktär⁷ som i mer lokalhistoriskt inriktade framställningar.⁸

Stundom har man också på basis av uppgifter om Olaigården vid 1500-talets början räknat fram folkmängden vid denna tidpunkt. Dessa folkmängdssiffror har jämförts med den folkmängd som man får fram utifrån en analys av 1540-talsmaterialet. Därigenom har man menat sig få en bild av utvecklingen under första hälften av 1500-talet.⁹

Hållbarheten av dessa slutsatser är helt beroende av om de inledningsvis preciserade förutsättningarna för metodens användande är uppfyllda.¹⁰ Är alltså de

⁷ T.ex. E. Lönnroth, *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige* (Gbg 1940) s. 27 f eller A. Schück, *Ur Sveriges medeltida befolkningshistoria* (*Nordisk Kultur II*, Oslo 1938, s. 138).

⁸ T.ex. N. Ahnlund, *Bebyggelsens utbredning i Norrland under äldre tid* (*Gammal Hälsingekultur*, Hudiksvall 1931, s. 26), A. Bygdén, *Källorna till Piteå sockens äldsta historia* (Sthlm 1921) s. 33, K. Fahlgren, *I katolsk tid* (*Bygdeå sockens historia*, Umeå 1963, s. 80 f), A. Nordberg, *En gammal norrbottensbygd I* (Lund 1928) s. 41, S. I. Olofsson, *Övre Norrlands medeltid* (*Övre Norrlands historia I*, Umeå 1962, s. 189), B. Steckzén, *Birkarlar och lappar* (Lund 1964) s. 280, J. G. Westin, *Bygden växer* (*Skellefteå sockens historia I*, Uppsala 1953, s. 316 f).

⁹ A. Bygdén, s. 35 f. L.-A. Norborg som i övrigt ställer sig skeptisk till en stark 1400-tals expansion ansluter sig till Bygdéns uppfattning, se L.-A. Norborg, *Rapport til det nordiske historikermøte i Bergen 1964: Sverige. Problemer i nordisk historieforskning* s. 69.

¹⁰ Allmänna reservationer mot den tidigare forskningens resultat har framförts i Larsson, a.a. s. 32 f. Jfr i Avd. III noterna 8—9 anförd litt.

olika kamerala materialen jämförbara och — sammanhängande härmed — är realiteten bakom de kamerala termerna kända? Dessa frågor skall diskuteras här. Olaigårdsuppgifterna skall endast diskuteras kortfattat. Tyngdpunkten måste läggas på en diskussion av den ovan relaterade jämförelsen mellan Erik av Pommerns s.k. skattebok och jordeboksmaterialet från 1540-talet. Dessa materials jämförbarhet skall först också diskuteras från mer principiella utgångspunkter, vilket nödvändiggör att materialet presenteras relativt utförligt.

II

Skatteboken av år 1413 har endast bevarats i form av 1600-talsexcerpter ur en kopia, som enligt uppgift förfärdigats på 1540-talet genom Gustav Vasas försorg. Såväl original som kopia är sedan länge försvunna. Man har inom forskningen antagit att skatteboksoriginalet förts från nordiskt område senast i samband med konung Eriks av Pommern slutliga avfärd härifrån 1449. Det skulle ha återbringats till Norden i samband med Nils Boijes beskickningsresa till Pommern 1545. Året därpå skulle då Gustav Vasa ha föranstaltat att en kollationerad avskrift förfärdigades. Härefter försvinner alla spår efter originalet. Under 1600-talet kom avskriften att användas i reduktionskommissionens arbete och den torde ha funnits i behåll så sent som 1689, vilket en notation från detta år antyder. Efter denna tidpunkt upphör emellertid alla spår även efter avskriften.¹ Två utdrag ur skatteboksavskriften, vilka båda gjorts under 1600-talet, har dock bevarats.² Johannes Burei utdrag måste ha gjorts före 1651, eftersom det ingår i dennes sedermera så berömda verk ”Sumlen”, vilken var en av de böcker som Bureus 1651 donerade till Kungl. Majt.³ Johan Hadorphs utdrag har tillkommit omkring 1680 i samband med dennes verksamhet som antikvarisk expert åt reduktionskommissionen vid utredandet av de äldre förhållandena kring kungsgårdarna.⁴ Bland de källor som Hadorph åberopar i sin utredning finns bl.a. ”K. Erichs af Pommeren jordebok öfver Sveriges slott och lähn”.⁵ Hadorphs utdrag ur skatteboken har således snarare karaktären av mycket enkla hänvisningar till denna.

¹ För framställningen om källförhållandena kring skatteboken samt diskussionen kring denna se följande litteratur: *N. Ahnlund*, Vad omfattade 1413 års skattebok? (HT 1921, s. 273 ff), *O. Bjurling*, Das Steuerbuch König Eriks XIII (Lund 1962) spec. s. 14 ff, 21 f, 72 ff, *G. Carlsson*, 1413 års skattebok. En studie rörande dess tillkomst och karaktär (HT 1953, s. 42 ff), *F. Dörring*, De stående skatterna på jord 1400—1600 (Lund 1951) spec. ss. 54—59, *B. Odén*, Rikets uppbörd och utgift (Lund 1955) ss. 42—47, s. 55 f.

² Det utförligaste av dessa utdrag, Burei utdrag, har i så gott som fullständigt skick publicerats dels i *Bidrag till Finlands historia I*, utg. av R. Hausen (H-fors 1881) dels i *Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmälen och svensk folklij. Bih. I: 2*, utg. av G. Klemming (Sthlm 1886). I facsimil har de publicerats i *Bjurling*, a.a. ss. 121—145.

³ Signum F.a. 12 KB. Jfr även Burei egna anteckningar publ. av Klemming i *Samlaren* 1883—84, här a.a. 1884 s. 7.

⁴ Om Hadorphs utdrag se *Ahnlund*, a.a. här spec. s. 277 f.

⁵ *Samlingsfascikeln S. 47: 1*, UUB. Jfr *Ahnlund*, a.a. s.s.

Trots att Hadorphs uppgifter några enstaka gånger går utöver dem som förmedlas av Bureus, ter sig den senares utdrag som det långt utförligaste. Även om också dessa kan misstänkas för att inte avspegla hela innehållet i skatteboken, utgör de dock utan minsta tvekan huvudkällan för vår kunskap om vad som en gång stått i avskriften, och därmed väl också i originalet av skatteboken 1413.

Burei utdrag inleds med en tämligen utförlig rubrik.⁶ Därefter följer en länsuppräkningsregister, uppgift om städernas skatt osv. Det är framförallt länsuppräkningsregister som är av intresse för den typ av bebyggelsehistorisk problematik som här skall behandlas. Länsuppräkningsregister innehåller nämligen uppgifter om antalet skatteenheter i olika delar av Sverige. För en del län finns även skattesumman angiven liksom stundtals skattesatsen per enhet. Typen av skatteenhet är inte enhetlig utan kan variera från län till län. Samtidigt kan olika typer av skatteenheter förekomma parallellt i samma län. Dessa kan vara t.ex. gårdar, sämjämän, läjemän, landbor, krokar, rökar osv. För det här aktuella området förtecknas bara en typ av skatteenhet — rök. Gemensamt för dessa uppgifter är att tolkningen av deras faktiska innebörd är långt ifrån säker. Konstaterandet kan i själva verket vidgas till att omfatta skatteboken som helhet. Skattebokens dubiösa karaktär har givetvis konstaterats av tidigare forskning. Försök har gjorts att med hjälp av excerpterna rekonstruera skattebokens ursprungliga form och innehåll.⁷ Därmed torde en del klarhet ha nåtts om skattebokens ursprungliga utseende. Stor osäkerhet vidlåter dock fortfarande den kamerala betydelsen av siffermaterialet. Man har bl.a. kunnat konstatera, att rena felräkningar förekommer.⁸ Det är också oklart, huruvida skatteboken omfattat hela Sverige eller endast delar därav.⁹ Vidare har man diskuterat om den varit en längd över faktisk uppbörd eller ett överslag över förväntade inkomster.¹⁰ Sistnämnda diskussion bedöms dock vara av underordnad betydelse för den problematik som primärt är aktuell i föreliggande uppsats och skall därför inte närmare beröras. Vad som emellertid mot bakgrund av de ovan relaterade käll- och tradingsförhållandena med all tydlighet framgår är, vilka komplicerade källkritiska problem som är förenade med användningen av detta material.

1540-talets jordeböcker av statlig proveniens är i förhållande till skatteboksexcerpterna ett material av helt annan natur. De är lämningar efter den skattläggningsoffensiv, som Gustav Vasa inledde i slutet av 1530-talet med därmed förenade reformer för skattens erläggande. Härigenom upphävdes medeltida

⁶ För i uppsatsen förekommande hänvisningar till skatteboksexcerpterna se Burei Sumlen, ed. Hausen ss. 301—319.

⁷ Ahnlund, a.a., samt på senare år Bjurling, a.a.

⁸ Se t.ex. Odén, a.a. s. 43 f not 9, Hausen s. 305.

⁹ Skattebokens geografiska omfattning har främst diskuterats i Ahnlund, a.a.

¹⁰ För den förra uppfattningen se Carlsson, a.a. s. 47 f; för den senare se Odén, a.a. ss. 42—47.

stadge- och sämjeuppgörelser och jordebokföringen skärptes. Inte minst i Norrland fick den nya skattläggningen genomgripande verkningar. En förhållandevis avancerad jordmätning lades nu till grund för skatternas erläggande, varvid den enskildes skatteförmåga noggrant kunde beräknas. Jordeboken av år 1543 är det äldsta bevarade materialet för Västerbotten från denna skattläggning. I denna jordebok anges nominati byavis med specificerad förmåga att utgöra skatt från de olika ägoslagen.¹¹

III

Den materialbeskrivning som ovan gjorts bör klart ha visat, att skatteboksexcerpterna resp. jordeboken från 1540-talet är källmaterial med helt olika karaktärer. Det förra materialet har ej bevarats i original utan endast i form av *utdrag* ur en *avskrift*. Det senare materialet däremot är en direkt lämning, vars tillkomstsituation man är relativt välunderrättad om, något man definitivt inte är beträffande tillkomstmiljön för vare sig skatteboksoriginalet *eller* avskriften. Man torde således med skäl kunna resa frågan om det är samma typ av fenomen eller samma utsnitt av verkligheten som återspeglas i de olika materialen. Å ena sidan har vi alltså ett källmaterial som är mycket osäkert och därför svårtolkat samt avspeglar medeltida skatteförhållanden. Å andra sidan har vi ett källmaterial, som till sitt syfte hade att upphäva just de medeltida skatteförhållandena och som innebar en nyhet i fiskaliska sammanhang med åtföljande noggrannare kontroll av antalet skattedragare. I jordeboken 1543 anges dessa i nominatform, medan uppgifterna i skatteboksmaterialet utgöres av till synes avrundade (hela tiotal) uppgifter sockenvis om antalet rökar i området. Att hysa betänkligheter inför dessa materials kommensurabilitet torde inte kunna ses som utslag av någon onödig källkritisk purism. Detta material är i varje fall dåligt ägnat att ge upplysning om befolkningens och bebyggelsens förändringar mellan tidpunkterna för materialens tillkomst.

Änno måste å andra sidan erinras om att det undersökta området är mycket källfattigt beträffande medeltiden. Detta förklarar att man inom tidigare forskning använt det aktuella medeltida materialet, trots att man i vissa fall varit medveten om en del av de brister som vidlåter det. Mot tidigare forskningsresultat kan alltså invändningar resas redan utifrån principiellt källkritiska ståndpunkter.

¹¹ Landskapshandlingar Norrland/Västerbotten 1543: 2, RA. Jordeboken 1543 har publicerats av J. Nordlander i *Norrländska samlingar* 6 (Uppsala 1905) ss. 274—298. För en beskrivning av jordeboken hänvisas till Nordlanders inledning i a.a. s. 272 f. Se även G. Thulin, Om mantalet I (Sthlm 1890) s. 91 ff, 97 not b samt E. F. Huss, Undersökning öfver folkmängd, åkerbruk och boskapsskötsel i landskapet Västerbotten åren 1540—1571 (Uppsala 1902) ss. 15—45 bil. III. För jordebokens roll i skattlägningsreformerna omkring 1540, se t.ex. *Dovring*, a.a. ss. 162—175 samt I. Jonsson, Jordskatt och kameral organisation under äldre tid (Umeå 1971) s. 246 ff.

Man bör dock inte stanna härmed. Tvärtom måste man också ställa frågan huruvida forskningsresultaten i övrigt är odiskutabla. Intresset skall här koncentreras mot den tidigare forskningens tolkning av speciella, i sammanhanget relevanta uppgifter ur skatteboken.

De s.k. rökar som i skatteboken finns uppförda för området har, som ovan konstaterats, jämförts med mantalsuppgifterna i 1543 års jordebok.

	Rökar 1413 ¹	Mantal 1543 ²
Torneå	30	287
Luleå-Kalix ³	120	592
Piteå	30	274
Skellefteå	60	369
Lövånger	20	148
Bygdeå	40	225
Umeå ⁴		
	300	1.895

Rök har härvid getts en liknande definition som mantalet, varför jämförelsen indikerat en betydande befolkningsökning i området mellan de båda tidpunkterna.⁵ En primär förutsättning för riktigheten av det resultat man härvid kommit fram till är att rök-begreppet är analogt med det aktuella mantalsbegreppet. Definitionen av mantal är relativt oproblematiskt och kan för denna tid sägas vara liktydigt med skattlagt jordbrukshushåll.⁶ Rök-begreppet är dock betydligt mer problematiskt. Definitionen av rök som liktydigt med hushåll har trots detta med få undantag inte ifrågasatts av tidigare forskning.⁷ I sin rapport till historikerkongressen i Bergen 1964 sätter dock Lars-Arne Norborg ett frågetecken

¹ Se Burei Sumlen, ed. Hausen s. 305 f.

² Se Jordeboken 1543, ed. Nordlander ss. 274—298.

³ Kalix saknas i skatteboken 1413. Motsvarande område har här förmodligen uppförts under Luleå (se *L. Bygdén*, Härnösands stifts herdaminne II, Uppsala 1925, s. 173). Vid den kommande framställningen har därför Kalix förts till Luleå.

⁴ Umeås röktalet framgår inte av skatteboksuppgifterna. Vidare tyder skattens utseende samt den vid Umeå i skattboken gjorda anmärkningen: ”Samme Sokn medh laxefisket hade Her Nils Göstafsson i förläning.” att speciella skatte- och länsförhållanden 1413 rått i denna socken. Umeå har därför utelämnats i den kommande framställningen.

⁵ Se under Avd. I i noterna 7—8 anförd litteratur.

⁶ *Huss*, a.a. bil. III s. 30 ff. Jfr *Thulin*, a.a. s. 91 f samt *Larsson*, a.a. s. 38 f.

⁷ *H. Svensson* anmäler i sin uppsats ”Kolonisationen av Piteå-bygden” (i årsboken *Norrbottnen 1961*, ss. 66—90) en från den tidigare uppfattningen avvikande tolkning av rök. Svensson framkastar härvid hypotesen, att rök varit en skatteenhet bestående av 4 mantal, men anger inte någon grund för sitt antagande. Detta undandrar sig därför kritisk granskning och kan följaktligen inte heller behandlas i den kommande framställningen.

inför den gängse tolkningen av rök.⁸ Norborg ställer sig skeptisk till möjligheten att med utgångspunkt från skattebokens uppgifter beräkna befolkningens storlek 1413. Han gör härvid en intressant iakttagelse genom att påpeka, att antalet mantal i Västerbotten 1543 är 5—6 gånger så stort som antalet rökar 1413, medan en påtaglig överensstämmelse synes råda mellan de senare och antalet byar 1543. Norborg utvecklar dock inte sitt resonemang vidare. Det är därför svårt att bedöma vilken tolkning av rök-begreppet 1413 som han implicerar.

På senare tid har den gängse tolkningen av rök-begreppet ifrågasatts av Ingvar Jonsson.⁹ Jonsson tolkar rök som en skatteenhet, uppbyggd av antingen 4 skattehemman à 8 spannländ eller 2 skattehemman à 16 spannländ. De huvudsakligaste punkterna i Jonssons resonemang synes vara följande. Skatten per rök 1413 är i Västerbotten 4 mark. Utifrån uppgifter om spannländens beskattning på 1500-talet och början av 1600-talet kommer Jonsson fram till att enligt skattesatsen 4 mark måste på varje rök 1413 ha gått 32 spannländ. Enligt en uppgift från 1607 bestod ett gårdemantal av 8 alt. 16 spannländ, beroende på vilken beräkning av gårdemantalet som är aktuell. Jonsson antar, att gårdemantalet är lika med fullsätteshemmanet och kommer så till ovanstående uppfattning om röks betydelse 1413. Jonssons resonemang är här schematiserat. Hans resultat på den här centrala punkten torde dock inte vara helt invändningsfria. En del av de premisser han utgår ifrån synes tveksamma. Jonssons argumentering bygger således på beräkningar av enheternas storlek i jämförelse med senare förhållanden. Detta är en i förhållande till källmaterialet extern argumentering som ytterst bygger på saklogiska överväganden om hemmansstorlek samt på kameralt modelltänkande. Jonsson utgår bl.a. ifrån att skatten 1413 varit satt efter spannländstalet. Det är mycket tveksamt om man har anledning räkna med detta. Även om Jonsson också påpekar materialets osäkerhet, diskuterar han inte i vilken utsträckning detta får konsekvenser för hans egna resultat. Så t.ex. räknar Jonsson fram spannländstalen 1314 för Umeå och Bygdeå med utgångspunkt från de mycket osäkra uppgifterna om sexårsgården detta år. Jonssons tolkning av rök-begreppet är dock mycket intressant och ovanstående invändningar får inte skyla det positiva i att rökbegreppet här verkligen omprövas efter helt nya linjer.

För att ompröva den tidigare länge förhärskande tolkningen av rök-begreppet är det emellertid inte nödvändigt att gå *utanför* skatteboksexcerpterna. Forskningen har hittills inte uppmärksammat det faktum, att dessa i sig innehåller uppgifter som aktualiserar en annan tolkning av rök än den tidigare gängse. För ett av de finska länen, Satakunta, är nämligen bråkdelen av rök förtecknade (837½ rök). Denna uppgift ensam motsäger tolkningen av rök i skatteboken som liktydigt med faktiskt hushåll. Snarare antydes att rök haft en viss kvalificerad

⁸ Norborg, a.a. s. 67 ff.

⁹ För nedanstående se Jonsson, a.a. spec. ss. 292—307.

kameral innebörd.¹⁰ Antagandet styrkes om man jämför rök med andra i skatteboken ingående kamerala enheter. I skatteboken förekommer rök som enda kamerala enhet i det norrländska undersökningsområdet men som en av flera i vissa finska områden. I t.ex. Åbo län och Satakunta förekommer rök parallellt med krok.¹¹ Redan i skatteboken 1413 är krok uppdelad i så små bråkdelar som 1/6 (Åbo län: 354 1/6 krok; Tavastehus: 555 3/4 krok). Jämför man nu den skatt som i Åbo län och Satakunta utgick från en rök resp. en krok, visar det sig att skatten från en rök är ca 25 % högre än skatten från en krok.¹² Om det förut-sattes att skattesatsens storlek någorlunda avspeglar den kamerala enhetens storlek, när skattnormerna är uppställda samtidigt, måste rök 1413 ha varit en större kameral enhet än krok. Röks storlek i förhållande till kroks, samt inte minst förekomsten av bråkdelar av rök tyder på att rök i skatteboken 1413 varit en kameral enhet, som bestått av flera skattedragare och därmed också rimligen av flera hemmanshushåll.

Mot det resonemang som ovan förts kring rök-begreppet kan möjligen den invändningen riktas, att det i första hand rör de finska områden där rök förekommer i skatteboken. Det förefaller emellertid troligt att någon större betydelse-skillnad inte föreligger för en kameral term, som förekommer på olika ställen i en och samma kamerala handling. Skattesatsen per rök 1413 är också ungefär lika stor — den ligger mellan 4—5 mark — i alla de olika områden där rökbe-skattning enligt skatteboken förekom. 1413 utgjorde vidare undersökningsområdet tillsammans med Österbotten Korsholms län.¹³ Det fanns således vid denna tid

¹⁰ Rök förekommer som kameral enhet i Finland alltifrån början av 1300-talet fram till in på 1500-talet. Det synes tidigast ha förekommit inom den kyrkliga beskattningen. Inte förrän 1387 finns rök belagt inom kronobeskattningen. Man har antagit att rök då motsvarat ett hemman (*A. Oja*, art. Rök i KL XIV, Malmö 1969). Denna slutsats grundar sig dock endast på en tolkning av den aktuella handlingen (FMU I 962, s. 411). Att döma av de skatteper-sedlar en rök enl. denna hade att utgöra, torde en rök redan nu ha haft en specifik kameral innebörd, vilken inte alls behöver ha svarat mot ett hushåll. En forskare antyder att full-görandet av skatten från en rök 1435 delades upp på flera skattedragare (*K. Pirinen*, art. Byamål i KL II, Malmö 1957). Bevisföringen för denna åsikt är dock oklar. På 1500-talet omfattade i varje fall en rök flera hemman, men det synes svårt att precisera när detta läge inträtt. Av rökskatten i Åbo län 1540 framgår, att rök vid denna tid sönderfallit i mindre skatteenheter (*Oja*, a.a.). *J. A. Almquist* påpekar, att vid 1500-talets början svarade mot ett visst antal rökar från tre till fem gånger så många mantal (*J. A. Almquist*, Den civila lokal-förvaltningen i Sverige 1523—1630 med särskild hänsyn till den kamerala indelningen 2: 2, Sthlm 1920—22, s. 388 f).

¹¹ Krok synes som kameral enhet ha utvecklats ungefär som rök. Under 1300-talet har Krok möjligen svarat mot ett hemman men på 1500-talet är det vanligt med hemman med så låga krokatal som 1/6 krok, och redan 1378 omnämns halva krokar (*Oja*, art. Krok i KL IX, Malmö 1964 samt *Pirinen*, a.a.).

¹² I ett samtida brev vari Erik av Pommern förnyar den äldre stadgan om skatternas storlek i Finland anges likaledes högre skatt för en rök än för en krok, ehuru skillnaden här är större (REA 349, s. 260 f. Jfr *Pirinen*, a.a.; De i brevet angivna skattesatserna är 5 mark/rök och 2 mark/krok.).

¹³ Se t.ex. *N. Ahnlund*, Landskap och län i Norrland (YMER 1942).

inte någon administrativ gränslinje mellan undersökningsområdet och det område som utgör nuvarande Finland. Som kameral enhet bör därför rök 1413 ha haft ungefär samma storlek och betydelse genomgående där den förekommer i skatteboken.

Sammanfattningsvis kan således konstateras, att i skatteboksuppgifterna ges det inte något stöd för uppfattningen, att rökbegreppet i dessa skulle vara liktydigt med ett faktiskt hushåll. Tvärtom visar de ovan gjorda iakttagelserna att rök i skatteboken varit en kameral enhet bestående av flera skattedragare, dvs. rimligen flera hemmanshushåll. Detta får givetvis konsekvenser för alla resultat, som grundar sig på den felaktiga definitionen av rök som liktydigt med hushåll. Med andra ord innebär det, att man inte på röktalsangivelserna i skatteboken kan grunda de slutsatser, som man mestadels inom tidigare forskning dragit rörande befolkningens storlek och bebyggelsens utbredning i undersökningsområdet vid 1400-talets början.

IV

Här skall kortfattat beröras ytterligare en jämförelse mellan kameralt material, vilken anförts som grund för antagandet att befolkningen i norra delen av undersökningsområdet ökat under första hälften av 1500-talet.¹ Från 1500-talets första år finns bevarade uppgifter om beloppet av den Olaigård, som utgick från de olika socknarna i området.² Denna skatt har medeltida anor, och uppgifter finns om att den under medeltiden utgått från området. Det är dock osäkert hur stor region som de medeltida uppgifterna avser. Från början av 1500-talet är emellertid uppgifterna mer specificerade. För de dåvarande socknarna i området är nu beloppen angivna för resp. socken. Ett undantag härifrån utgör Kalix, Luleå och Piteå som sammanförts under ett gemensamt belopp.

Utifrån Olaigårdens belopp har man beräknat hushållens antal vid 1500-talets början i områdets nordliga del — Torneå, Kalix, Luleå och Piteå. Man har härvid utgått från uppgiften att Olaigården 1509 utgjorde 5 mark (960 penningar) för Torneå samt 17 mark (3 264 penningar) för Kalix, Luleå och Piteå. Uppgiften om storleken på det belopp, varmed varje hushåll bidrog till Olaigården har hämtats ur ett Gustav Vasas brev den 10 juni 1548 till bl.a. innevånarna i området. I detta uppges att det ”... aff ålders tijd, haffuer waridt seduane, ther öffuer alle Norlanden, att then menige man haffuer årligen wtgiortt en lithen hielp, som kallas Sancte Oloffs penningh eller votum Olauj som haffuer waridt Fyre penningar aff huartt besittid par folck /.../”.³ Genom en enkel division

¹ För en sådan uppfattning se *A. Bygdén*, a.a. s. 35 f samt *Norborg*, a.a. s. 69.

² För nedanstående redogörelse av Olaigården samt däri angivna siffror, se *A. Bygdén*, *ibid.*

³ GVR 1548, s. 277 f.

har man sedan fått fram hushållens antal 1509 och jämfört dessa med mantalsuppgifterna i 1543 års jordebok. Befolkningsutvecklingen ter sig då på följande sätt.

	1509	1543	Befolkningsökning i procent
Torneå	240	287	20 %
Kalix, Luleå, Piteå	816	866	6 %

Några invändningar kan resas mot detta förfaringssätt. Ovan refererade jämförelse gäller enbart områdets nordliga del. Gör man emellertid samma beräkning för socknarna i nuv. Västerbotten, dvs. områdets södra del, kommer man till resultat, som pekar på en befolkningsökning i detta område, vilken måste betecknas som orimlig. På de knappa trettiofem år det gäller skulle befolkningen i en socken (Skellefteå) ha fördubblats, i en annan (Lövånger) ha femdubblats. Detta förbryllande resultat har också uppmärksamats av tidigare forskning. Man har härvid dragit slutsatsen, att Olaigården 1509 i områdets södra del varit av mer frivillig natur eller utgått med lägre belopp per hushåll än fyra penningar.⁴ Det måste dock i sammanhanget understrykas, att det inte finns någonting som tyder på att siffrorna för områdets nordliga del är tillförlitligare. Olaigårdens belopp från t.ex. Torneå varierar också kraftigt från år till år. Åren 1509 och även 1503 utgick Olaigården visserligen med 5 mark från Torneå. Åren 1505 och 1506 är beloppen från samma socken 6 mark och år 1508 endast 3½ mark. Skillnaden i Olaigårdens belopp mellan t.ex. 1508 (=3½ mark) och 1509 (=5 mark) avspeglar självfallet inte alls någon motsvarande befolkningsförändring under det mellanliggande året.

Det synes således vara befogat att hysa samma betänkligheter inför siffrorna från områdets nordliga del, som inför dem från områdets södra del. Härtill kommer att uppgiften om skattens storlek per hushåll (år 1548) inte är samtida med uppgiften om dess totala belopp (år 1509). Det kan inte tas för givet att Gustav Vasas utsaga härvidlag återspeglar ett faktiskt förhållande, i synnerhet inte när den förekommer i ett fiskaliskt sammanhang. Man kan alltså ifrågasätta, om man överhuvudtaget vet med vilket belopp per hushåll som Olaigården erlades i början av 1500-talet. Det osäkra material som Olaigårdsuppgifterna utgör kan mot denna bakgrund knappast användas för att dra några slutsatser rörande befolkningens storlek. En jämförelse med jordeboksmaterialet från 1540-talet ger således inte någon upplysning om befolkningsutvecklingen i området under första hälften av 1500-talet.

⁴ A. Bygdén, a.a. s. 36 not 2.

V

Bebyggelse- och befolkningsutvecklingen i Övre Norrland har inom tidigare forskning mestadels uppfattats som synnerligen expansiv under senmedeltiden. Man har antagit att befolkningen under 1400-talet nära nog sexdubblats. Denna uppfattning har till övervägande delen baserats på en jämförelse av antalet kamerala enheter i skatteboken 1413 och i jordeboken 1543. Vidare har man på basis av det uppbördsmaterial som utgöres av Olaigårdsuppgifterna från år 1509 framräknat folkmängdssiffror, vilka jämförts med mantalsuppgifterna 1543. Härigenom har man funnit stöd för antagandet om att en befolkningsökning ägt rum under första hälften av 1500-talet. Metoden har alltså varit att jämföra kameralt material från olika tidpunkter för att få kunskap om bebyggelse- och befolkningsutveckling. I föreliggande uppsats har den uppfattningen framförts, att denna metod ej är tillämplig på det material från Övre Norrland som härrör sig från tiden före det statliga jordeboksmaterialets tillkomst. Principiella betänkligheter har ovan uttryckts inför det tidigare materialets jämförbarhet med detta senare material. Framför allt har invändningar riktats mot den tidigare forskningens tolkning av skatteboksuppgifterna 1413. Med få undantag har man inom tidigare forskning menat, att det antal rökar som enligt skatteboken 1413 finns i området varit liktydigt med antalet hushåll vid denna tidpunkt. Lars-Arne Norborg och Ingvar Jonsson har tidigare riktat kritik mot en sådan tolkning av rök-begreppet. Den förre har gjort det i mer allmänna termer och den senare inom ramen för en modellanalys, byggd bl.a. på retrospektion från 1600-talsuppgifter. I föreliggande uppsats har en källkritisk analys av själva skatteboksuppgifterna visat, att en tolkning av rök som liktydigt med hushåll direkt motsäges av skattebokens egna uppgifter. Rök i skatteboken 1413 har varit en kameral enhet med kvalificerad betydelse och har rimligtvis bestått av flera hemmanshushåll. Då definitionen av rök-begreppet i skatteboken som liktydigt med hushåll visar sig vara felaktig, får detta givetvis konsekvenser för alla resultat som helt eller delvis baseras på denna definition. Det bör understrykas, att uppfattningen om att bebyggelse- och befolkningsutvecklingen i norra Finland varit starkt expansiv under 1400-talet också till stor del vilar på en sådan definition av rök 1413.¹ Därmed får resultatet av den ovan företagna källkritiska analysen av skatteboksuppgifterna även betydelse i ett nordiskt komparativt perspektiv. Avsikten är här naturligtvis inte att ifrågasätta en medeltida kolonisation av området kring Kvarken. Tillräckligt många indicier pekar på att en sådan skett. Men det material och den metod man tidigare tillämpat vid analysen av detta, är inte lämpat

¹ Se t.ex. A. Soininen, Rapport til det nordiske historikermøte i Bergen 1964: *Finland (Problemer i nordisk historieforskning*, Bergen 1964), samt där anförd litteratur. Inom *Forskningsgruppen för Tornedalens äldre bosättningshistoria* är utvecklingen i norra Finland föremål för en nystartad undersökning som utföres av ortnamnsforskare, arkeologer och historiker i samarbete.

ge svar på frågan om *när* området koloniserats. Det kunde kanske vara fruktbart att åtminstone temporärt låta denna fråga stå tillbaka för frågan om *varför* bebyggelse och befolkning har den storlek, utbredning, topografiska lokalisering osv. som den har mot mitten av 1500-talet. En analys av det statliga jordeboksmaterialet från 1500-talet kan måhända ge svar på den typen av frågor. I det medeltida materialet däremot får man nöja sig med att leta efter oprecisa indicier på en bebyggelse- och befolkningstrend. Ur denna aspekt och med starkare tvärvetenskaplig inriktning än tidigare kommer den medeltida utvecklingen att behandlas i en kommande framställning.²

*Housing and population in Northern Sweden during the 15th
and early 16th centuries*

This essay discusses the development of housing and population in an area of northern Sweden during the 15th and early 16th centuries. Very few medieval written sources from this area have been preserved. One of the most central is Eric of Pomerania's so-called taxation book, dated 1413, but this only exists today in the form of some 17th century excerpts from a 16th century copy of the original. From the 1540s, however, there is very informative written source material in the state land books. The 1543 land book is the earliest preserved, and also the most comprehensive. Scholars have previously considered that knowledge of housing and population development in the area during the Late Middle Ages could be acquired by comparing the number of so-called "rökar" in the 1413 taxation book with the number of "mantal" in the 1543 land book. They thus assumed that "rökar" was analogous to "mantal", which at that time meant a taxable agricultural household. Since the number of "mantal" in 1543 was almost six times greater than the number of "rök" in 1413, it was assumed that the population increased proportionately and that housing expended.

First and foremost, objections to such reasoning must be raised on principle owing to the incommensurability of the source material. Further, the interpretation of "rök" as being identical to household is open to question. The present essay contains a source-critical analysis of entries from the taxation book. In one such instance, a Finnish province, Satakunta, there is an entry in fractions of "rök" (837½). This should therefore make it clear that "rök" in the taxation book cannot have been equivalent to a household. "Rök" occurs as the only taxation unit in the area under investigation, but is found alongside other taxation units in a number of Finnish provinces. If, for example, "rök" is compared with another taxation unit, "krok", it is found that the taxation rate for a "rök" is 25 % higher than for a "krok". If we assume that the size of the taxation rate reflects the size of the taxation unit, where

² Relevanta i sammanhanget är t.ex. de mycket intressanta resultat som arkeologer vid Norrbottens museum, under ledning av antikvarie Kjell Lundholm, nått vid utgrävning av Kyrkbyn, strax nordväst om Piteå stad. Här har påträffats en väl sammanhållen bebyggelse, bestående av ett trettiotal husgrunder. Dessa dateras till tiden före 1300. Den gängse uppfattningen, grundad på analys av skriftligt material, är annars att trakten norr om Bygdeå vid 1300-talets början varit praktiskt taget obebodd. Det skriftliga materialet från 1300-talet kan dock tolkas i andra riktningar. Till detta skall författaren återkomma i annat sammanhang.

the norms occur in the same fiscal document, then the "rök" in 1413 must have been a larger taxation unit than the "krok" at that time. The latter is to be found in the taxation book in fractions as small as 1/6. This essay advances the view that in 1413 the "rök" was a fiscal unit probably consisting of several homesteads. Such an interpretation of "rök" naturally has consequences for the view that housing and population development in northern Sweden and Finland during the 15th century was highly expansive. It is no longer possible to justify such an expansion on the same grounds as previously.

At times scholars have maintained that they have been able to gain an idea of the size of the population at the beginning of the 16th century on the basis of a different taxation material. In this case details of the amount of the Olaus tax from the year 1509 have been used, together with a late piece of information from the 1540s as to how much each household was expected to contribute to this tax. The material from the beginning of the 16th century, however, is very unreliable and *contemporary* information is lacking as to the size of the tax per taxpayer. The latter fact means that knowledge of the total tax per parish does not enable us to calculate the number of taxpayers involved.

Comparisons between fiscal material from different times, therefore, do not constitute a suitable method of obtaining knowledge of late medieval housing and population development in the area. This must be studied from other points of departure and with the introduction of other material into the analysis. This will be treated in a forthcoming presentation.